

# Stalintidens utrensningar synas på nytt

I boken "Skjut de galna hundarna! Berättelsen om Stalins åklagare och hans tid", tecknar den sovjetiske journalisten Arkadij Waxberg ett inträngande porträtt av en av Stalintidens nyckelfigurer, Andrej Vysjinskij, riksåklagare under Moskva-processerna. Fram står bilden av en man som inte bara var en kallblodig massmördare, utan också kunde bedåra omgivningen med sin utsökta franska och som älskade att dansa vals.

AV BENGT JANGFELDT

Hösten 1987 skrev jag i en underströket, att varje ny version av den sovjetiska historien, hur "uppriktigt" och "liberal" den än må vara i förhållande till de föregående, i grunden är ointressant så länge det är staten, dvs partiet, som bestämmer vad som har hänt och inte hänt. Tre år har gått sedan dess, och utvecklingen i Sovjetunionen – eller vad landet kallas när detta trycks – har lett till vigade medborgerliga rättigheter, däribland press- och yttrandefrihet. 1988 var det stor sak att Bucharin – "partiets älskling", som han kallades av Lenin – rehabiliterades och att den amerikanske forskaren Stephen Cohens bok "Bucharin" kom ut i Sovjetunionen. Då var både Bucharins och Lenins namn

ännu gångbara som alternativ till Stalins mer konsekventa utveckling och praktiska tillämpning av den marxistiska tanken. Den tiden är nu förbi. Varken Bucharin eller den numera mycket omskrivne – men inte "rehabiliterade", han dömdes ju inte i rättegång utan spräng på en isyal – Trotskij ses längre som några alternativ.

DE POLITISKA alternativen söks för övrigt knappast längre på den socialistiska sidan om barriaden, och det är naturligtvis bara en tidsfråga innan också Lenin faller, både bokstavligen – monumenten – och bildligt. Ty de sovjetiska historikerna, vilkas analyser länge gjorde halt vid Lenins död och Stalins maktövertagande, söker sig obönhörligt fram mot 1917, och om någonsin ett barn åkt ut med badvattnet så blir det nog lille Volodja.

Under loppet av ett kvartssekel har sten efter sten ryckts loss ur det sovjetiska samhällsbygget, på senare år i allt snabbare takt. Och vad som hänt på allra senaste tid är att partiets centralkommitté förlorat sitt formuleringsmonopol. Solzjentsyns Gulagarkipelagen trycks och självständiga forskare publicerar nya rön varje dag.

Flera av de mest aktiva forskarna är så pass gamla att de har egna – oftast fruktansvärda – upplevelser av den epok de analyserar. Ofta är det just dessa minnen som fått dem att sätta pennan till papperet, deras skildringar tar gärna avstamp i personliga erfarenheter: en får som förs bort för att aldrig mera återvända, tårarna vid Stalins begravning etc.

HUR RADIKALT framställningarna än skiljer sig från den officiella – inte minst genom den mer objektiva framställningen av grundfakta – är analyserna och slutsatserna dock ofta märkligt lika dem som dras av partiets historiker: "utrensningen" började med Stalin och Sovjetsamhällets grundare går fri från skuld. Roy Medve-

dev, till exempel, under Brezjnevären känd som en modig reformkommunist och dissident, är numera helt överkörd av utvecklingen, på grund av sin marxistiska grundsyn och apologetisk-försonande inställning.

Inte heller Dmitrij Volkogonov, författare till "Triumf och tragedi. Ett politiskt porträtt av J V Stalin" (1989), lyckas lyfta blicken över den inte alltför högljanta leninska horisonten utan inleder sitt i 200-sidiga verk med orden: "Vad det hela egentligen handlar om är inte enskilda personer utan om att den demokratiska potential, som Lenin lade grunden till, inte togs till vara. Årtionden senare försöker vi hitta en människa som i ett historiskt perspektiv skulle kunna utgöra ett alternativ till Stalin. Det sannolikaaste och mest effektiva alternativet skulle ha varit den grupp leninister, partiets kärngrupp, som hade skyldighet att fullfölja Lenins vilja."

Vad det egentligen handlar om, är givetvis i stället – och jag tror att många sovjetiska historiker i dag skulle hålla med mig – att "de demokratiska ideal", som Mijukov, Nabokov (d ä) Krenska och andra liberaler och reformsocialister "lade grunden till", inte bara "inte togs till vara" utan bespottades och krossades av Lenin och hans "kärngrupp", som skapade den nation och den ideologiska överbyggnad, som nu vittrar sönder inför allas ögon.

TILL "VITTNENA" hör också juristen och journalisten Arkadij Waxberg, född 1933 (se min intervju med honom, SvD 11/3), en av den sovjetiska journalistikens bästa pennor, vars bok *Skjut de galna hundarna! Berättelsen om Stalins åklagare och hans tid* (Norstedts, ca 252-) nu utkommit på svenska (det är för övrigt den första upplagan på något språk) i Hans Björkegrens rappa översättning. (mot vilken det bara finns en invändning. Stavningen av författarens namn – Vaksberg. För Eisenstein, Meyerhold och Reich behålla den tyska stavningen av sina namn (vil-

ket är helt riktigt) i stället för att transkriberas Eijzenstejn, Mejerchold, och Rajch, bör nog Waxberg stavas just Waxberg, eller Vaxberg, som han själv skriver sig.)

Arkadij Waxbergs intresse för den sovjetiske riksåklagaren Andrej Vysjinskij (1883–1954) har sitt ursprung i hans egen biografi, över vilken den främste representanten för sovjetisk rättskipning vid ett par tillfällen höll sin skyddande hand. Waxbergs mor, advokatdötter som själv arbetat som advokat på tjugotalet, kunde genom kontakter utverka att sonen undgick relegering och läger. I övrigt drog den epok, för vilken Vysjinskij kommit att stå som symbol, försorg om Waxbergs familj på övrigt sätt: farbror Genrich, ekonomen, arkebuserades våren 1936, varefter farbror Matvej, professor i ekonomi och juridik, raskt deporterades "i egenskap av brottsjurid till en folktäande" (det räckte som motivering). Med på resan följde brödernas sjuttioåriga mor, Waxbergs farmor.

Det patos som kännetecknar både Medvedev och Volkogonov (och det mesta av sovjetisk historiskritik, för övrigt) finns också i Waxbergs bok, men politiska apologetier av typen "Om bara Lenin hade kunnat förutse/levat/vetat" etc letar man förgäves efter. Framställningen interfolieras med brev från sovjetiska läsare som reagerat på Waxbergs framställning (några kapitel ur boken har publicerats i tidskriftsform) med invändningar eller kompletterande upplysningar. Historien är färsk, man skriver om sin egen samtid, och härav denna nya genre: historien som formuleras i en levande dialog med överlevande vittnen.

"SKJUT DE GALNA hundarna!" är Vysjinskijns alldeles egna bidrag till den rättegångsretorik, vars grunder lades av den store romaren. Men det var inte någon ignorant som formulerade dessa med åren bevingade subtiliteter under processen mot Kamenev, Zinovjev och andra 1936

utan en högt bildad jurist, riksåklagaren Andrej Januarevitj Vysjinskij, som hade den romerska rätten i ryggmärken – han hade ju fått sin utbildning före 1917! – kunde sin Cicero på latin och vars sista uppgift (i egenskap av "borgmästare" i en Moskvastadsdel) i oktober 1917 var att på den provisoriska regeringens order arrestera Lenin.

Vilket han inte hann. Bolsjevikernas maktövertagande kom före. Annars hade han nog gjort det. Ty Vysjinskij var mensjevik, och förblev så ett bra tag in på den nya tideräkningen; det var först 1920 som han upptogs som medlem av ryska kommunistpartiet. Detta var, som Waxberg påpekar, något som han senare ofta hade anledning att oroa sig för: "Naturligtvis inte att han blivit medlem. Utan att han blivit det så sent." Har vi kanske här en av de psykologiska förklaringarna till Vysjinskijns brinnande nit i jakten på folkfiender? Att han inte ville bli beskyld för att vara mjuk. Mjuk som en... mensjevik.

NÄR MAN LÄSER Waxbergs skildring av Vysjinskijns karriär som åklagare från slutet av tjugotalet fram till 1939, blir man efter hand så bedövad av de ständiga nackkotten och de stereotypa okvädningarna att man grips av en känsla som närmast kan beskrivas som trötthet och apati. Spelar det någon roll – tiotusen offer eller hundratusen eller miljoner? Om de avrättade var japanska, engelska eller svenska spioner? Om de hade lagt glassplattor i mjölkflaskorna eller satt käppar i något industrihjul? Om de kallades "galna hundar" eller "borgarfascistiska hundar" eller om det var med andra avskedshälsningar ringande i öronen de sändes i lägen: "Banditer!", "Skurkar!", "Skojare!", "Lögnhalsar!", "Missfoster!", "Värdelösa pygmäer!"

Waxberg har genom sina omlätnade källstuden. FORTS NÄSTA SIDA



## DUBBELSTRECKAREN

FORTS FRÅN FÖREG SIDA

dier (bl a i Vysjinskij's eget arkiv och på det brittiska utrikesministeriet) kunnat lägga mycket nytt till bilden av Stalintidens utrensningar och för första gången tecknat ett inträngande porträtt av en av epokens nyckelfigurer, Andrej Vysjinskij: rektor för Moskvauniversitetet på tjugotaliet, riksåklagare under Moskvaprocesserna, utrikesminister och Sovjetunionens röst i FN under efterkrigsåren, ledamot av vetenskapsakademien, emissarien som "fixade" Lettlands inflyrande med SSSR och Rumäniens och Bulgariens förvandling till satellitstater med mera.

Arkivmaterialet har gjort det möjligt att detaljstudera vissa moment i Vysjinskij's liv. Framstår bilden av en man, som inte bara var kall och beräkande i sin maktutövning utan också tårlig materialistisk. Den 17 augusti 1936 arresterades Lenins vän, den gamle bolsjevikern Leonid Serebrjakov. Samma natt misshandlades han till att erkänna spionage, sabotage och terrorism; förundersökningen biträdades av riksåklagaren själv. Den 23 augusti krävde Vysjinskij från sin åklagartribun att de galna hundarna Kamenjev och Zinovjev skulle skjutas, den 25:e sköts de, och fyra dagar senare vände sig riksåklagaren till styrelsen för ett nyinrättat sommarstugekooperativ med en "ödmjuk hemsällan" om att "tomten med alla därpå befintliga byggnader tillhöriga den som folkfientligt avslöjade L P Serebrjakov" måtte överlämnas på kooperativmedlemmen Vysjinskij (som hade ett mindre hus i området).

Han fick naturligtvis datjan och lät omedelbart reparera den för 20 000 rubel. Men han nöjde sig inte med det. Juristen Vysjinskij ville göra ett "dubbelklipp". Det har nu hunnit bli januari 1937. Processen mot Serebrjakov, Radek och andra närmar sig. Med ena handen formulerar åklagare Vysjinskij anklagelserna mot förra datjainnehavaren Serebrjakov, med en andra skriver professor Vysjinskij inlagor till olika instanser (bl a åklagarämbetet, dvs sig själv) om att datjan måtte framtas kooperativet och övergå i statens ägo samt att kooperativets styrelse måtte återbetala inte bara de 20 000 som reparationen kostat utan också Serebrjakovs egen insats, 17 500 rubel.

Det visade sig vara lättare att få Serebrjakov, avrättad än att få ut pengarna. Men också det gick till slut, och Vysjinskij fick tillbaka inte bara sina egna pengar utan också Serebrjakovs insats ("de dömdes privata egendom konfiskeras", hette det i domslutet, fast tanken var väl att statskassan skulle ha pengarna; här bröt Vysjinskij uppbarhet mot lagen). När räkningen för den nya statsdatjan på den konfiskerade kooperativa tomten kom var den på 600 000 rubler. Den överläts kostnadsfritt till den man som gjort stat och parti så ovärderliga tjänster.

WAXBERG SÄTTER i sin bok fingret på ett par frågor, som båda förtjänar specialstudier, nämligen den upplysta västerländska opinionens inställning till Moskvaprocesserna (och Vysjinskij personligen) samt framstående bolsjevikledares förtal (det som inte skedd under hot eller tortyr) av sina åtalade vapenbröder.

Redan vid den första Moskvaprocessen var International Law Association inbjuden att närvara. I delegationen ingick framstående jurister och politiker, däribland Spaniens utrikesminister och den svenske advokaten Georg Branting. Deras uttalande var entydigt: "Som helt grundlöst betecknar vi påståendet, att förhandlingarna skulle ha varit summariska och olagliga. De anklagade hade uppmannats att anlitna juridiska ombud, i Sovjetunionen står samtliga försvaradvokater självständiga gentemot regeringen. (...) Vi förklarar kategoriskt, att de åtalade dömdes på ett alltigenom laglig sätt. (...) De förtjänade dödsstraff."

Experternas troskyldiga attityd kan förefalla nästan brottsligt naiv, men går att förklara – om än inte försvara. Man kunde helt enkelt inte föreställa sig att de anklagade var oskyldiga – om de var det, måste man ju anta att de utsatts för tvång och övervåld – och något sådant låg utanför de utländska gästernas föreställningsvärld. Juristerna som övervakade Moskvaprocessen var visserligen "progressiva", men det är inte säkert att det var deras politiska sympatier som diktade uttalandet om rättegångens laglighet. "Rättsmedvetandet hos en normal jurist i ett normalt land vid det tjugonde århundradets mitt vägrade helt enkelt att tro att det kunde förekomma framtvångade, icke frivilliga erkänn-

anden vid en offentlig rättegång", skriver Waxberg.

Dari har han säker rätt, lika rätt som när han tar upp frågan om de västliga "intellektuellas" svek – hur många författare och radikala journalister skrev inte hänryckta reportage från rättegångarna ("Åklagarens plädering var högst övertygande och domen absolut rättvis" – Martin Andersen-Nexo) och från trettioalets SSSR allmänhet? Deras skildringar andas en hänförelse som bara kunde matchas av den naiva entusiasmen hos den amerikanske ambassadören Davies, som i tryck och diplomatiska depecher lovsjög det sovjetiska rättsväsendet till den grad att han tilldelades Leninorden.

ANKLAGELSERNA MOT de åtalade i Moskvaprocesserna var gripna ur luften, det vet alla. De lysande teoretikerna Nikolaj Bucharin och Karl Radek avrättades 1938, liksom Vladimir Antonov-Ovsejenko, revolutionshjälten som ledde stormingen av Vinterpalatset – alla tre falskt anklagade och oskyldigt dömda. Men innan dessa bolsjevikveteraner trycktes ner i de åtalades bänk, efter att under tortyr ha tvingats erkänna att de var Gestapoagenter, trotskister och spioner, hade de smutskastat sina partibröder Zinovjev och Kamenjev, offren i den första processen 1936. Bucharin var, med ett direkt citat från Vysjinskij, "förtjust över att de där hundarna är skjutna". Radek talade om "Trotskij och Zinovjevs fascistiska", och Antonov-Ovsejenko publicerade i regeringsorganet Izvestija en artikel där han talade om "den brutala, skurkaktiga, fega, kontrarevolutionära, trotskistiska mördarligan", som han ville "arkebusera som uppensbara kontrarevolutionärer".

Uttalanden som dessa måste vägas in när balansräkningen över gott och ont görs upp. De bidrog till brutaliseringen av en hel epok: av dess språk, dess tänkande. Ändå var de inte en frukt av trettioalets grova politiska kategoriseringar. Utrensningarna och det hetskimmat som rådde i landet var möjliga därför att synen på grundläggande mänskliga värden och rättigheter redan hade perverterats. Lenin hutlade inte med sin syn på den i hans ögon nödvändiga diktaturen: "Det vetenskapliga begreppet diktatur betyder inget annat än en makt som

inte begränsas av någonting, som inte inskränks av några som helst lagar eller absoluta regler, en makt som direkt bygger på våld."

Det var också Lenin som lade den psykologiska och språkliga grund till Moskvaprocesserna – med "den röda terrorn" 1918, med utrensningarna inom kyrkan (bara 1922, till exempel, avrättades 8 100 präster, munkar och nunnor) och med den kollektiva förvisningen av ett sextiotal av landets främsta filosofer och författare hösten 1922; han hade då redan byggt upp sig språkligt i ett brev till tjekachefen Dzerzjinskij från mars samma år. Vad det rörde sig om var inte "författare och filosofer" utan "uppenbara kontrarevolutionärer, hantlangare åt Ententen, spioner och förledare av ungdomen".

UTSKEPPNINGEN AV den ryska intelligentsian till Stettin kunde dessutom ske med stöd i lagen. Under arbetet på den första sovjetiska strafflagen, hade Lenin krävt att terror skulle lagfästas som ett nödvändigt och legitimt kampmedel för den proletära staten. Lenins viktigaste bidrag till strafflagen var dock en brottsformulering som tidigare varit okänd för den juridiska vetenskapen: "Propaganda eller agitation, som *objektivt hjälper* (min kursiv) den del av den internationella bourgeoisie, som inte erkänner det likaberättigade i det kommunistiska systemet för ägande, som träder i kapitalismens ställe, utan strävar efter att störa det med våld, genom intervention, blockad, spionage eller finansiering av press o a likn medel, straffas med lagens strängaste straff, som vid förmildrande omständigheter kan ersättas av frihetsberövande eller förvisning till utlandet."

Med detta lade, som Leszek Kolakowski formulerar det i "Marxismens huvudsatser" (Paris 1977), Lenin "grunderna till en lagstiftningstypisk för en totalitär stat, vilken skiljer sig från lagstiftningen i en despoti", ty karaktäristiskt för en despoti är att lagarna är stränga, medan det karaktäristiska för ett totalitärt system är att de är faktiva. I och med talet om "objektiv hjälp" blir all bevisning överflödigt: älskter som "objektivt hjälper", bourgeoisie som straffas automatiskt med döden. Det betyder, för att citera en annan auktoritet på området, Michael Heller i "Utopin vid makten" (London

1982), att myndigheterna helt enkelt kan ta livet av vem de vill.

NÄR VYSJINSKIJ senare formulerade tesen att "sovjettidomstolen – den proletära diktaturens mest ansvarfulla organ – måste utgå och alltid mest uteslutande utgå från vad som är ändamålsenligt för staten och ekonomin" stod han alltså på solid leninistisk grund: spelreglerna för skådeprocesserna 1936–38 hade fastställts 1922.

"Skjut de galna hundarna!" är ett verk av en självständig, från partiet och schablonföreställningar fristående författare – och den första boken någonsin om en av de främsta förtärdarna för den epok som brukar kallas Stalintiden. Waxberg tecknar ett psykologiskt skarpsynt porträtt av en streber med perfekt politisk vittning, en bildad herre med exceptionellt minne som inte bara hände ur sig otidigheter i domstolar och internationella fora som FN:s säkerhetsråd utan också kunde bedära omgivningen med sin utsökta franska och ålskade att dansa vals i den diplomatiska paraduniformen: han var en sammanfatt person, denne massmördare, som vid sin död 1954 av Iraks FN-delegat beskrevs som "en charmerande kollega, som förkroppsligade omedelbarhet, sportslighet och hög parlamentarisk disciplin".

Waxbergs 350 sidor tjocka, bok är en enda lång katalog av justitiemord. Ännu är dock inte hela sanningen känd om "socialismen i ett land" och dess storhetsid på trettioalet. I Sovjetunionen är, som bekant, det förtärdna lika oförutsägbart som framtiden. Men en sak är säker: den dag korten – om inte alla så åtminstone fler än nu – ligger på bordet, kommer mycket av det som Waxberg skildrar att framstå snarare som norm än som abnormitet. Det är något som inte ens funktionärerna på Lubjanka kan hindra, även om papperstuggarna lär gå för högttryck för närvarande.

Bengt Jangfeldt

Bengt Jangfeldt är docent i slaviska språk och redaktör för tidskriften Artes SvD 90.10.07